

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

SƏADƏT TAPDIQ qızı NURİYEVA

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
GƏLƏCƏK ZAMANIN LEKSİK-QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ

5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim
edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı-2018

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin qrammatikası
kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Leyla Mirhəsən qızı Cəfərova

Rəsmi opponetlər: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Nigar Çingiz qızı Vəliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elmar Baba oğlu Nəcəfov

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin İngilis dili
(Humanitar fakültələr üzrə) kafedrası

Müdafiə _____ 2018-ci il saat ____-da Azərbaycan
Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081
Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Həmidə Əhməd qızı Əliyeva

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat işi müxtəlif sistemli iki qohum olmayan dildə feilin zaman kateqoriyasından, onun problemlili üzvü olan gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin araşdırılmasından bəhs edir.

Mövzunun aktuallığı. Müxtəlif sistemli dillərin ümumi tipoloji, kontrastiv-xarakteroloji tədqiqinə ehtiyac olduğundan fərqli paradigmatik, sintaqmatik xüsusiyyətlərə malik olan bu mövzunun tədqiqi çox önəmlidir. İki müxtəlif sistemli dildə gələcək zamanın ifadə vasitələrinin müqayisəli şəkildə araşdırılması, oxşar və fərqli cəhətlərin dəqiqləşdirilməsi və ümumi əlamətlərin üzə çıxarılması zəruridir. Dilçilikdə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələri müqayisəli tədqiq edilsə də, leksik ifadə vasitələrinə aydınlıq gətirilsə də, leksik-qrammatik ifadə vasitələri nəinki tədqiq edilməmiş, hətta müqayisəli şəkildə araşdırılmamışdır, halbuki müqayisə edilən dillər gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri ilə zəngindir. Dildə çox işlənən bu ifadə vasitələrinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılmasının vacibliyi mövzunun nə qədər aktual olduğunu göstərir.

Dilçilərinin gələcək zaman haqqındakı fikirlərinin analiz edilməsi, gələcək zamanın zamanlar sistemində yerinin müəyyən edilməsi, və onun zaman kateqoriyasının tərkib hissəsi kimi verilməsi də aktualıq kəsb edir.

Hər iki dildə gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin digər qrammatik vahidlərlə omonim və ya sinonim kimi işlənməsinin araşdırılması da mövzunun aktuallığını ifadə edən səbəblərdən biridir.

Tədqiqat işinin obyektı müqayisə olunan dillərdə gələcək zamanın qrammatik, leksik-qrammatik ifadə vasitələri və onları özündə əks etdirən bədii ədəbiyyatdan dilin cümlə səviyyəsində seçilmiş nümunələrdir.

Tədqiqatın predmeti ingilis və Azərbaycan dillərində feilin gələcək zamanının leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin müqayisəli şəkildə tədqiqindən əldə edilən nəticələrin sistemləşdirilərək ümumiləşdirilməsidir.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. İşin əsas məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında müqayisəli-tipoloji tədqiqat apararaq gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrini müəyyən edərək onların təsnifatını vermək, oxşar və fərqli cəhətləri ayırmaqdır.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı *əsas vəzifələr* nəzərdə tutulur:

- zaman anlayışını fəlsəfi, obyektiv və qrammatik baxımdan təhlil etmək;
- hər iki dildə feilin zaman kateqoriyasının yerini müəyyən etmək;
- zaman kateqoriyasının opozimini müəyyənləşdirmək və onların ayrılmaz tərkib hissəsi olan gələcək zamanı müqayisəli tipoloji təhlil etmək;
- müqayisə edilən dillərdə gələcək zamanı tarixi baxımdan tədqiq etmək;

-müqayisə olunan dillərdə gələcək zaman problemi haqqında dünya dilçilərinin irəli sürdükləri nəzəri fikirləri saf-çürük etmək;

-ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrini və onların işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək. “shall”, “will” feillərinin omonimik xüsusiyyətlərini, yəni onların həm modal, həm də köməkçi feil kimi işlənməsini ayırd etmək;

-müasir ingilis dilində “Present Indefinite”, “Present Continuous”, “Present Perfect” zaman formalarını gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsi kimi təhlil edərək işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

-müasir Azərbaycan dilində “Qəti gələcək”, “Qeyri-qəti gələcək” zaman formalarını gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsi kimi təhlil etmək və onların işlənmə xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək;

-müasir Azərbaycan dilində indiki və keçmiş zaman formalarını gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsi kimi tədqiq etmək.

-müqayisə olunan dillərdə gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək və müqayisəli tipoloji təhlil etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında dilin cümlə səviyyəsində araşdırılması, onların qrammatik omonim kimi tədqiq edilməsi işin elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Müxtəlif sistemli Azərbaycan və ingilis dillərində feilin gələcək zamanının leksik-qrammatik ifadə vasitələrinin müqayisəli tipoloji tədqiqinin nəzəri əhəmiyyəti ondadır ki, qohum olmayan dillər müqayisə edildikdə ana dilində az öyrənilmiş bir sıra xüsusiyyətlər daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır və aşkar edilir. Tutuşdurma metodu ana dilindəki müxtəlif ifadə formalarını dərinədən araşdırmağa imkan verir və müqayisə bir sıra mürəkkəb dil faktlarının açılmasında mahiyyətə müstəsna rol oynayır. Əldə edilən faktlardan müxtəlif seçmə fənlərin tədrisində, bu mövzuya dair dissertasiya, magistr, kurs və fərdi işlərin yazılmasında, elmi seminarlarda və konfranslarda çıxış edərkən istifadə edilə bilər. Tədqiqatın nəticələrindən ingilis dilinin akademik səviyyədə tədrisi zamanı və eləcə də ingilis dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisi prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işinin fərziyyəsi. Müxtəlif dil ailəsinə, müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında gələcək zamanın müqayisəli-tipoloji tədqiqi mümkündür. Hər iki dildə gələcək zaman zaman kateqoriyasının birmənalı şəkildə üzvüdür. Onun zaman kimi şərtləndirən isə həm qrammatik, həm leksik, həm də leksik-qrammatik ifadə vasitələri ilə zəngin olmasıdır.

İngilis dilində gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələri digər qrammatik mövzular ilə qrammatik omonimdir. Hər iki dildə gələcək zamanın ifadəsi üçün digər zaman formalarının transpozisiyası mümkündür.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işinin məqsədinə, vəzifələrinə xarakterinə uyğun olaraq müqayisəli-tipoloji, qarşılaşdırma-tutuşdurma, müşahidə tərcümə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın mənbələri. Dissertasiyanın nəzəri əsasını A.A.Axundov, H.İ.Mirzəyev, A.İ.Smirmitski, M.İ.Celce-Murcia, A.S.Hornby, O.İ.Musayev, B.C.Cəfərova F.Veysəlli, D.N.Yunusov, R.A.Klouz, T.A.Rastorquyeva, B.C.Cəfərova, M.A.Qanşına, B.A.İlyiş, O.Yespersen, A.K.Korsakov, B.S.Xaymoviç və digər dilçilərin gələcək zamanla bağlı tədqiqat işləri təşkil edir. Əlavə olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində dissertasiya və avtoreferatlardan, Azərbaycan və ingilis dillərinin izahlı lüğətlərindən, üç dildə elmi və bədii ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir. .

Müəfiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. İki müxtəlif dil ailəsinə, müxtəlif qrammatik quruluşa malik olan, müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində olan materiallar əsasında dilin aspektləri üzrə müqayisəli tipoloji tədqiqatın aparılması mümkündür.

2. Müqayisə olunan dillər müxtəlif morfo-tipoloji sistemlərə aid olduğundan feillərin gələcək zaman kateqoriyasının təzahüründə həm universal, həm də spesifik fərqli xüsusiyyətlər vardır.

3. Zaman kateqoriyasının üçlük opoziminin ayrılmaz bir hissəsi olan gələcək zamanla bağlı dilçi alimlərin mübahisəli fikirləri araşdırılmalıdır.

4. Hər iki dildə felin zaman formalarının həm mütləq kateqorial, həm də nisbi mənalı vardır. Müqayisə olunan hər iki dildə felin zamanlarının fərqləndirilməsinin əsas meyarı nitq anıdır.

5. Hər iki dildə gələcək zamanın qrammatik və leksik-qrammatik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik ifadə vasitələrə gələcək zaman formaları aiddir. Zaman və şərt budaq cümlələrində gələcək zaman ifadə edən “The Present Indefinite” “The Future Indefinite” zaman formasının, “The Present Perfect” isə “The Future Perfect” zaman formasının qısaltılmış formalarıdır.

6. “shall” və “will” köməkçi feil kimi işləndikləri üçün “shall” və “will” modal feillərinin qrammatik omonimi hesab edilə bilər.

7. Modal feillər məsdərlə birlikdə gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsidir.

8. to be to, to be going to, to be about to, to be due to, to be certain to, to be sure to, to be likely to kimi bir sıra to be componentli feillər gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsidir.

9. “to be+to+məsdər” modal feili “The Present Continuous”, “The Future Continuous”, “to be going + məsdər” ilə gələcək zaman mənası ifadə edərkən variativlik təşkil edir.

10. Özümdən sonra cerund tələb edən bir sıra feillər (look forward to, to think of, fancy, mind, imagine, intend, be intend on, insist on, be on the verge of, be on the brink of, be on the point of və s.) gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işlənə bilər.

11. Azərbaycan dilində feilin gələcək zamanı leksik-qrammatik ifadə vasitələri ilə ifadə oluna bilər.

12. Azərbaycan dilində feilin əmr, arzu, lazım, vacib, şərt, bacarıq şəkilləri gələcəkdə icra olunacaq hərəkəti göstərdiyi üçün leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

13. Mənaca gələcək zamana aid olan istəmək, arzusunda olmaq, niyyətində olmaq, fikrində olmaq, çalışmaq və s. kimi feillər, o cümlədən feili sifət gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işlənir.

Tədqiqat işinin aprobasiyası. Dissertasiya işi ADU-nun ingilis dilinin qrammatika kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları daimi olaraq kafedra iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya işinin nəticələri müəllifin xaricdə və Azərbaycanda çap olunmuş iyirmi beş elmi məqalə və konfrans tezislərində şərh olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu və həcmi. Dissertasiyanın ümumi həcmi 180 səhifə olub, giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyekt və predmeti, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri göstərilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metod və mənbələri, aprobasiyası, və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Birinci fəslə *“Zaman anlayışı və dilçilikdə gələcək zaman problemi”* adlanır. Bu fəsildə zaman anlayışı fəlsəfi, obyektiv, qrammatik baxımdan təhlil edilir, feilin zaman kateqoriyası haqqında ümumi məlumat verilir, müqayisə olunan dillərdə gələcək zamanın tədqiqat tarixindən və onunla bağlı problemlərdən bəhs edilir. Obyektiv və qrammatik zamanları təhlil edən dilçilərin əsərlərindən sitatlar gətirilir, çünki bu zaman münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi zaman kateqoriyasının mahiyyətini dərk etmək üçün nəzəri əsas təşkil edir. Qrammatik zaman obyektiv aləmdə mövcud olan

zamanın insan təfəkküründəki təzahürünün dildəki ifadəsi kimi verilir.¹ A.Babayev, B.Cəfərova, İ.Tahirovun qrammatik zaman haqqında fikirlərinə istinad olunur.² A.Babayev qrammatik zamanın danışiq momentinin icra momentinə olan nisbəti kimi verir. İ.Tahirov obyektiv zamanın nizamlayıcı funksiyasına önəm verir.³ Obyektiv zaman qrammatik zamandan asılı olmadığı halda, qrammatik zaman obyektiv zamandan asılıdır, çünki qrammatik zaman yalnız obyektiv zaman civarında mövcuddur. Obyektiv zaman mücərrəddir, halbuki qrammatik zaman real olub obyektiv zamanın ifadə formasıdır. Bu ifadə forması isə yüksək idraka malik insanın varlığı əsnasında baş verir. Yəni, yalnız insan ətraf aləmdə müəyyən zamanda baş verənləri qrammatik zaman forması ilə reallaşdırır. Obyektiv zaman insan şüurundan kənarında mövcuddur, qrammatik zaman isə əksinə. Obyektiv zaman axır, sonsuzdur, dəyişmir, qrammatik zaman sonsuz deyil, müxtəlif formalarla ifadə oluna bilər. Bir zaman forması digər bir dildə olmaya bilər, amma hər iki dilin qrammatik zamanları obyektiv zamanın inikası olduğu üçün onların ifadə etdiyi mənalara qarşılıqlı şəkildə ifadə etmək olar. Qrammatik zaman məntiqi zaman kateqoriyasından fərqli olaraq müxtəlif dillərdə fərqli formalarda olur. Azərbaycan dilində zaman kateqoriyası beş, ingilis dilində isə 16 zaman forması ilə ifadə olunur. A.Hüseynova görə Azərbaycan dilində qrammatik zaman formaları 2+1+2 şəklində, ingilis dilində isə 4+4+4 şəklində öz təzahürünü tapır.⁴

“Feilin zaman kateqoriyası haqqında ümumi məlumat.” adlı ikinci bölmədə kateqoriya sözünün mənası açıqlanır. Yunan sözü olub “deyilmə”, “ittiham”, “əlamət” mənalərini bildirən bu söz “Böyük sovet ensiklopediyası” da fəlsəfi cəhətdən gerçəklik və idrak hadisələrinin mühüm xüsusiyyət və əlaqələrini əks etdirən anlayışları ifadə etdiyini göstərir.⁵ Aristotel kateqoriyanı obyektiv reallığın inikası adlandıraraq onun sayının on olduğunu göstərmişdir. Onlardan biri də zaman kateqoriyasıdır. Bir qrup dilçilər zaman kateqoriyasının danışiq anına münasibəti ifadə

¹ Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: ADU nəşri, 1961, s. 4-5.

² Babayev A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Nurlan, 2004, s.338.

³ Tahirov İ. İngilis və Azərbaycan dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007, s.19.

⁴ Hüseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, Mütərcim, 2015, s.143.

⁵ https://az.wikipedia.org/wiki/Böyük_Sovet_Ensiklopediyası.

etdiyni qeyd edir və bunu müstəqil qrammatik zaman adlandırır.¹ Əksər dilçilər müstəqil lingvistik zamanları qəbul etmir. İ.M.Teslenko, F.İ.Mauler qrammatik zaman kateqoriyasını nisbi kateqoriya adlandırır. F.İ.Mauler yazır: “Zaman kateqoriyasını təkcə danışığ anı ilə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil, çünki feilin zaman kateqoriyasının mənası danışığ anını deyil, hər hansı başqa bir danışığ vaxtına münasibəti ifadə edir, bu isə qrammatik zamanların nisbilik əlamətlərini əks etdirir. Zaman kateqoriyası həm məntiqi, həm də qrammatik kateqoriyadır. Məntiqi kateqoriya kimi o, varlığın obyektiv real forması olub, üç zamanı-keçmiş, indiki, gələcək zamanı əhatə edir.² B.N.Qolovin isə qrammatik kateqoriyanı qrammatik mənanın və onun ifadə vasitəsinin birliyi kimi verir.³ Felin zaman kateqoriyası obyektiv zamanın inikası olub, hərəkətin danışığ vaxtına münasibəti bildirir. Hər bir dilin zaman kateqoriyası digər dillərin zaman kateqoriyasından fərqlidir. Qrammatik zaman kateqoriyası məna həcminə görə məntiqi zaman kateqoriyasından sayca daha üstün olur. Bu və ya digər işin ümumi zamanın müxtəlif anlarında icrası dildə qrammatik zaman kateqoriyasının varlığını şərtləndirir.⁴ Azərbaycan dilində məntiqi zaman kateqoriyası üç zaman, qrammatik zaman kateqoriyası beş zaman forması ilə ifadə olunur. Bəzən məntiqi zamanla qrammatik zamanın ünsürləri uyğun gəlmir. Məsələn, “*She is coming tomorrow.*” cümləsində hərəkətin icrası gələcək zamana aid olduğu halda, qrammatik cəhətdən indiki zamanı bildirir.

Birinci fəslin “*Gələcək zamanın tədqiqi tarixindən*” adlanan üçüncü bölmədə müqayisə olunan dillərdə bu zamanın ifadə vasitələrinin tarix boyunca dəyişməsindən, itməsindən, yaranmasından, onun yalnız feilin xəbər şəkli ilə deyil, digər şəkillərin ifadəsində də reallaşmasından bəhs edilir. B.M.Komoqortseva, E.E.Selevanova, L.İ.Kravtsova, E.V.Tarasova, R.İ.Tsiba, F.İ.Mauler, O.A.Osipova, B.A.İlyiş, M.A.Qanşina, R.K.Şterneman, N.M.Vasilyevskaya, N.İ.Meleskova, T.A.Rastorquyeva,

¹ Layonz С. Введение в теоретическую лингвистику. Тверь, Еверской гос. Ун-т, 1999, с.29.

² Тесленко И.М. Способы темпоральной локализации действия, выраженного неличной формой глагола, в современном англ. языке//Базовые грам. единицы языка в речевой коммуникации. М., 1988. С. 115-123. (Тр./МГПИИЯ им. М.Тореза; вып. 306)

³ Головин Б.Н. Введение в языкознание. М. Высшая шк., 1977, с.145.

⁴ Müasir Azərbaycan dili, II c., Morfologiya, Azərbaycan Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1984, s.321.

M.E.Satel, M.A.Uqryumova ingilis dilində gələcək zamanın keçdiyi tarixi yolu müxtəlif istiqamətlərdə tədqiq etmişlər. Adları qeyd edilən mənbələrə və tədqiqatçı alimlərin fikirlərinə istinad edilərək gələcək zamanın qədim, orta, müasir ingilis dilində ifadə vasitələri araşdırılmışdır.¹ Qədim ingilis dilində müstəqil gələcək zaman forması olmamışdır. Zaman kateqoriyası iki üzvdən ibarət olmuşdur; indiki və keçmiş. İndiki zaman həm indiki, həm də gələcək zamanda icra olunan və ya icra olunacaq hərəkətlərin məzmunundan asılı olaraq göstərilirdi. Məsələn, *“When you bring them, he will eat and bless you.”* Bundan əlavə, *sculam, willan, mazan, cunnan* modal feilləri ilə əsas feilin məsdərindən ibarət birləşmələr qədim ingilis dilində baş verəcək hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilirdi, gələcək zamandan əlavə arzu, istək, məcburiyyət, imkan və s. kimi məna çalarları da ifadə edirdilər.² B.İlyiş isə xüsusi gələcək zaman formalarının qədim ingilis dili dövründə formalaşmağa başladığını, orta ingilis dili dövründə isə zaman sisteminin bir hissəsinə çevrildiyini qeyd edir.³ Hər iki tədqiqatçı gələcək zaman formasının əsas ifadə vasitələri olan shall, will feillərinin “shal” və “wil” modal feillərindən yarandığını qeyd edirlər. O dövrdə Uqryumova da qeyd etdiyi kimi “shal” və “wil” sözlərinin sonunda yalnız bir “l” hərfi işlədilirdi.⁴ Orta dövrdə isə B.A.İlyiş qeyd etdiyi kimi gələcək zaman zamanlar sisteminin bir hissəsinə çevrilmişdir. Qədim ingilis dilində modal feillər kimi işlənən “shall” və “will” feillərindən törəyən wil+məsdər, shal+məsdər Çouserin əsərlərində sırf gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi işlənmişdir. Məsələn, *‘But I was hurt right now through-out my ye in-to myn herte, that wil my bare be ‘but I was hurt through my eye into my heart, this will be the death of me’*

Orta ingilis dili dövründə gələcək zaman əsasən “shal” və “wil” modal feillərinin məsdərlə birləşməsilə ifadə olunurdu. Məsələn, *“Their shal no death me from my lady twinne ‘No death shall separate me from my lady.’*

Azərbaycan dilində gələcək zamanın tədqiqi tarixinə iki nöqtəyi nəzərdən yanaşmaq olar: 1. Azərbaycan dilçiliyində gələcək zamanın

¹ İlyiş B.A. The Structure of Modern English, Leningrad: Prosveshcheniye, 1971, p.107.; Селиванова Е.Е. Средства выражения категории футуральности в английском дискурсе: Дис. ...канд. филол. наук. Москва, 2003, с.; Филиппова А.Н. Средство выражения будущего действия в английском языке. bibliofond.ru/view.aspx?id=886412

² Rastorgueva T.A. History of English. M., Vyssayaskola, 1983, p.206-262.

³ İlyiş L.A. The Structure of Modern English, Lenin. Prosv., 1971, p.203.

⁴ Сборник научных трудов, Выпуск 111, Москва, 1977, с.170-180.

Azərbaycan dilinin tarixi materialları əsasında tədqiqi: 2. Gələcək zamanın digər dillər ilə müqayisəli şəkildə işlənməsi baxımından tədqiqi: a) qohum olan dillərlə; b) qohum olmayan dillərlə; Azərbaycan dilində gələcək zaman həm struktur əlamətlərinə, həm də semantik, üslubi xüsusiyyətlərinə görə təhlil edilib. Azərbaycan dilçiliyində gələcək zamanın ifadə vasitələri haqqında fikirlər fərqlidir və gələcək zaman mənası verən terminlər çoxdur. Məsələn, “*müstəqbal*”, “*istiqlal*”, “*müəyyən gələcək*”, “*qəti gələcək*”, “*müzərə gələcək*”, “*qeyri-qəti gələcək*”, “*birinci gələcək*və s. Gələcək zamanı *müstəqbal*, *istiqlal* adlandıran Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşar, P.M.Budaqov və N.Nərimanovdur. Termin çoxluğu gələcək zamanın dəfələri tədqiq olunduğunu göstərir. Müasir dilçilikdə yalnız qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək status qazanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində gələcək zamanın tədqiqi M.Kazımbəy, Ə. Dəmirçizadə, Ə.Quliyev, R.Budaqov, A.Abdullayev, İ.Əfəndiyev, M. Hüseynzadə, Z.Budaqova, A.Axundov, S.Cəfərov, M.Rəhimov, Ş.X.Xəlilov və başqalarının adı ilə bağlıdır. B.Çaryarov, A.Axundov, M.Rəhimov, Y.Kərimov, B.Cəfərova, İ.Tahirov, F.Cahangirov, G.Həsənova, G. Fəxrəddin qızı və başqaları Azərbaycan dilində gələcək zamanı müqayisəli şəkildə tədqiq etmişlər.¹

Birinci fəslin “*Gələcək zaman problemi*” adlanan dördüncü bölməsi ingilis dilində gələcək zamanın olub olmamasından bəhs edir. O.Jespersen, Aitken, Biber, Chalker, Close, Leech, N.M.Rayevska gələcək zamanı inkar edir, *will*, *shall* feillərini modal feil adlandırırlar. O.Jespersənə görə ingilis dilində sırf gələcək zaman ifadə edən qrammatik kateqoriya yoxdur, ancaq bir sıra vasitələr vardır ki, onların vasitəsilə gələcək situasiyaları əks etdirmək olar.² O.Jespersen kimi N. Rayevska *shall*, *will* feillərini gələcək zamanla eyniləşdirməyin əleyhinədir.³ A.Berqş Azərbaycan dilində olduğu kimi (-*acaq*, -*əcək* şakilçiləri) ingilis dilində vahid gələcək zaman əmələ gətirən morfem olmadığını və ingilis dilində gələcək zamanın ekstralingivistik faktorlar əsasında formalaşdığını qeyd edir. Ancaq ənənvi qrammatika *shall*, *will* köməkçi feillərini gələcəyin ifadə vasitəsi kimi qəbul

¹ Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi, Bakı: Nurlan, 2004, s.39; Cahangirov F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi. Bakı: ELM, 2005, s.77.

² Jespersen O. Modern English Structure, AbeBooks, London, 1965, p.147.

³ Rayevska N. M. Modern English Grammar, Киев: Выс. шк.,1976, p. 154.

edir.¹ B.S.Khaimovich, B.I.Rogovskaya gələcək zamanı indiki və keçmiş zamanla opozim əmələ gətirən zaman kimi qəbul edir.²

Üçüncü qrup dilçilər gələcək zamanın qrammatik və leksik vasitələrlə ifadə olunduğunu qeyd edirlər. Buna isə *want to + məsdər, hope to + məsdər, have to + məsdər* aid edilir.³ *Məsələn; We hope to go to the beach. She wants to leave as soon as possible. I will do if I have to.* Expect, intent, promise, warn, wish, swear, plan, offer, attempt, dare, encourage, instruct, ask, aspire, allow, mean, agree, cause, choose, consent, prepare, propose, threaten, hope feilləri də gələcəyi ifadə edir. *Məsələn; He aspires to be a great leader. The talks are expected to continue until tomorrow. I hope to get a job within the next two weeks. He proposed to attend the meeting. She instructed him to wait. I intend to go to the seaside tomorrow.*

Gələcək zaman zaman kateqoriyasının bir hissəsi olub gələcəyə aid mənə və formanın vəhdətindən ibarətdir. "*I shall do it tomorrow.*" dedikdə gələcək zaman mənası *shall do* forması ilə ifadə olunur, *tomorrow* zaman zərfi ilə şərtlənir. *shall/will* gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsidir. Biz modal çalarlıq ifadə edən *shall/will* feillərinin modal feil kimi işlənməsini inkar etmirik və onları gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feillərlə qrammatik omonim hesab edirik. Məsələn;

Falling in love is always magical. It feels eternal, as if love will last forever. (gələcək zaman əmələ gətirən modal feil)

Mary hasn't prepared today's lesson yet. She'll (= will) prepare it later. (gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feil)

"I'll see him tomorrow," she said smiling. (gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feil)

Through this book I will discuss in great detail our differences. (modal feil, həm gələcək zaman, həm də məqsəd ifadə edir.)

İfadə edilən modallıq əsas mənə kimi, gələcək zaman isə əlavə mənə kimi çıxış edir. Bu səbəbdən gələcək zamanın ifadə vasitələrini iki qrupa ayırılır: 1. Qrammatik 2. Leksik-qrammatik.

Birinci qrupa zaman formaları, ikinci qrupa isə həm gələcək zaman, həm də modallıq ifadə edən vasitələr daxildir ki, onlar da danışanın hərəkətə münasibətinin bütün çalarlarını ifadə edir, nitqin emosionallığını, ekspressivliyini təmin edir.

¹ Huddleston @ Pullum et al. 2002:195; Bergs 2008.

² Khaimovich B.S.et al.Course in English Grammar. M.: Выс.шк. p.142.

³ Wekker 1976; Comrie1985; Huddleston@Pullum et al. 2002.

İkinci fəsil müqayisə olunan dillərdə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrindən bəhs edir. Müxtəlif dilçilərin qrammatik zaman formalarına münasibəti bildirilir, hər iki dildə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinin ümumiləşdirilmiş təsnifatı verilir, onların oxşar və fərqli cəhətlər müəyyənləşdirilir. Ənənvi olaraq ingilis dilində gələcək zamanı ifadə edən formalar sayca səkkizdir. Bu fəsildə indiki zaman formalarının gələcək zamanı ifadə etməsindən, onların işlənmə xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. “The Present Indefinite” zaman formasının “The Future Indefinite” zaman formasından törədiyi, “The Present Perfect” zaman formasının isə “The Future Perfect” zaman formasından törədiyi vurğulanır.

Gələcək zaman ifadə edən zaman formalarının paradiqması

The Future Simple	will do	analytical
The Future Continuous	will be doing	analytical and synthetic
The Future Perfect	will have done	analytical and synthetic
The Future Perfect Cont.	will have been doing	analytical and synthetic
The Future Simple in the Past	would do	analytical
The Future Continuous in the Past	would be doing	analytical and synthetic
The Future Perfect in the Past	would have done	analytical and synthetic
The Future Perfect Continuous in the Past	would have been doing	analytical and synthetic

Gələcək zaman ifadə edən indiki zaman formalarının paradiqması

The Present Simple	does/do	synthetic
The Present Continuous	is /are doing	synthetic
The Present Perfect (in adverbial clauses of time)	has / have done	analytical and synthetic

İndiki zamanın gələcəyə aid olması mətn daxilində reallaşır, gələcək zaman zərfləri və ya məzmun hərəkətin gələcəyə aid olmasını reallaşdırır.

The next term begins on December 10th. The Sun sets at seven tomorrow.

“We sail at midnight.”, said Tommy. “They don't want to reach the Karso channel until after dark tomorrow.”

Gələcəyi ifadə edən ‘Present Simple’ ‘Present Continuous’ ilə əvəz oluna bilər. *“She leaves tonight”* əvəzinə *“She is leaving tonight.”* demək olar. ‘Present Simple’ rəsmi xarakter daşıyır. *Our branch is opening next week.* əvəzinə *Our branch opens next week.* demək olar. Gələcəkdə səyahət etmək məqsədilə planlaşdırılmış bir neçə hərəkəti ifadə edərkən ‘Present

Simple' işlənir. "We leave at six, arrive in Dublin at ten and take the plane on..."

I bet, I hope baş cümlələrindən sonra gələn tamamlıq budaq cümlələrində *Present Simple* gələcək zaman mənasında işlənir. Məsələn; *I bet I get (=I'll get) there before you. I hope the cavalry arrive (=will arrive) soon.*

Tamamlıq, zaman, şərt, təyin, güzəşt budaq cümlələrində: Məsələn;

He will tell them what he learns. (tamamlıq) *We'll reach there when it gets dark.* (zaman) *Supposing it rains, what shall we do?* (şərt) *You will have anything I buy.* (təyin) *Over the coming days, we will uncover why and how this happened, and we'll go wherever the facts lead us.* (güzəşt)

'Present Simple' ən yaxın gələcəkdə icra olunacaq hərəkəti bildirir.

What do we do next? və ya What happens next?

Present Perfect şərt və zaman budaq cümlələrində gələcək zamana aid hərəkət ifadə edir. *I'll check the list in case I've missed something.* (şərt) *I'll stay with you until you have finished everything.* (zaman)

Azərbaycan dilində gələcək zaman formaları da transpozisiya oluna bilir. İndiki, keçmiş zaman gələcəyə aid hərəkəti ifadə edir. Məsələn; *Bir azdan kəndə çatırıq. Bu səhər soyuğa və qara baxmayaraq rayondan çıxırıq. Kino göstərəcəklər, gələcəksənmi? - Bəlkə gəldim, - deyər Zəhra cavab verdi.*

Müasir Azərbaycan dilində gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinə qəti gələcək zaman, qeyri-qəti gələcək zaman, indiki zaman (üslubi hal), keçmiş zaman (üslubi hal) aid edilə bilər. *-ar, -ər, -ır, -ir, -ur, -ür, -r* forması gələcək zamanı bildirməklə bərabər müzare məzmununu da daşıyır. Yəni, bir çox hallarda gələcək zamandan başqa, keçmiş, indiki və gələcək zamanları əhatə edən geniş zaman mənasını ifadə edir. Məsələn;

Su gələn arxa bir də gələr.", "*Dil dolaşar, düziün deyər.*"

Azərbaycan dilində feilin gələcək zaman formalarının modelləri: 1. Sintetik struktur model: a) qəti gələcək + şəxs sonluğu b) qeyri-qəti gələcək + şəxs sonluğu 2. Analitik struktur model: a) qəti gələcək zamanın nəqli forması feilin qəti gələcək forması+köməkçi feil idi+şəxs sonluğu; qeyri-qəti gələcək zamanın nəqli forması. Feilin qeyri-qəti gələcək zaman forması+köməkçi feil idi+ şəxs sonluğu. oxuyacaq (sadə), oxuyacaq idi (mürəkkəb) A.Axundov, Y.Kərimov, Z.Budaqova Azərbaycan dilində gələcək zamanın sintetik yolla əmələ gəldiyini qeyd edirlər.¹M.Rəhimov, B.Cəfərova Azərbaycan dilində gələcək zamanın həm sintetik, həm də

¹ Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s.60.

analitik yolla əmələ gəldiyini qeyd edir.¹ G.Həsənovaya görə gələcək zamanın analitik forması gələcək zaman deyil, gələcəkli keçmiş zamandır.² Gələcəkli keçmiş zaman acaq//əcək + “idi” köməkçi feili vasitəsilə düzəlidir.

O ailədə hərdən olurdu belə şeylər. Arvadı, həmişəki kimi, yenə qayıdıb gələcəkdi evə. Onda atası qardaşını, sadəcə, kötəkləmişdisə, indi heç nədən, heç kəsdən qorxuları olmayan bu adamlar Natiqi öldürəcəkdilər.

Üçüncü fəsil ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrindən bəhs edir. Əvvəlcə *will, shall* qrammatik, sonra isə leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi təhlil edilir. Məsələn;

I'll see them next month. (köməkçi feil)

Oh, I've left the book at home. I'll go and bring it. (köməkçi feil)

I won't tell Tom what you said. I promise. (modal)

You will do it! (modal) I will help you to cross the road. (modal)

Will+do modal feil kimi geniş (ümumi) zaman mənası ifadə edir. Məsələn; *This jar will hold a kilo. (ümumi həqiqət)*

If it is made of wood it will float. (ümumi həyat həqiqəti)

The window won't close. (inad, təkid)

He will listen to music, alone in her room, for hours. (vərdiş)

Shall feili də eynilə həmin xüsusiyyətlərə malikdir.

I shall be back tomorrow. We shall return in four hours. (köməkçi feil)

I shall have received your letter before the holiday begins. (köməkçi feil)

You are too arrogant. One day you shall regret it. (modal feil)

You shall never be alone again. (modal feil)

He shall make travel arrangements. There is no need to hurry. (modal feil)

Modal feil, modal ifadələr+ məsdər leksik-qrammatik qrupa aid edilir:

There could be another rise in the price of petrol soon.

There might not be a meeting on Friday because the director is ill.

I can meet you the day after tomorrow. I don't have to work that day.

The meeting begins at 9. You must be there before the registration begins.

Modal çalarlıq və gələcək zaman ifadə edən sözlər: hope, warn, expect, want, ask, intent, promise, instruct, wish, swear, allow, agree, plan, offer, prepare, dare, propose, encourage, mean, cause, consent və s. +(to) məsdər

¹ Rəhimov M. Сравнительно-типологическое исследование будущего времени глагола в современном французском и азербайджанском языках; Автореф. дис. канд. филол. н. Баку, 1971, с.6; Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində fəlin zamanlar sistemi. Bakı: Nurlan, 2004 s.154.

² Həsənova G. Feil zamanlarının müqayisəli tipologiyası. Filol. elm. fəlsəfə dis. Bakı, 2009, s.132.

I intend to visit him the day after tomorrow. He plans to fly on Wednesday.

Britain proposes to make changes to EC institutions in the nearest future.

would better, would rather, would sooner, had better, had rather, had sooner +məsdər leksik-qrammatik ifadə vasitələri çərçivəsində tədqiq edilə bilər.

I would rather not see you tomorrow. We'd rather go there on Monday.

I don't want to go back to Moscow this year. I'd sooner go to England.

'to be' tərkibli feillər (be able to, be expected to, be due to, be likely to, be bound to, be sure to, be meant to və s.) +məsdər gələcək zaman ifadə edir.

Government spending is expected to fall. The plane is due to land at 10.30. The company is likely to make profit in the second half of the year. He is sure to go back there in July. Public spending is supposed to fall, not rise, in the next few years.

to be about to, to be going to yarımmodal feilləri həmin qrupa aid olsalar da ayrıca tədqiq edilir, çünki onlar dildə işlənmə tezliyinə, semantik xüsusiyyətlərinə görə digər ifadə vasitələri ilə nisbətə çox məhsuldardır. Bəzi dilçilər "to be going to+məsdər" birləşməsini zaman forması adlandırırlar. Müasir dövrdə 'to be going to' 'Perfect Continuous Infinitive' ilə birləşərək "*be going to have been doing*" formasında işlənir.

She is going to have been translating this exercise for half an hour when the exam finishes.

Are they going to have been discussing this question more than forty minutes when the lesson begins?

'to be going to' modallıq və gələcək zaman, 'Perfect Continuous Infinitive' isə baş verəcək zamanın tərzini ifadə edir. "to be going to" formaca indiki, mənaca gələcək zamana aiddir.¹ Məqsəd, niyyət, planlı hərəkət kimi məna xüsusiyyətlərinə malik olub "quasi modal" kimi tədqiq edilir. Mənası kontekst daxilində reallaşır və o, indi ilə gələcək arasında əlaqə ifadə edir.

Gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrinə özündən sonra cerund tələb edən bir sıra feillər (*look forward to, think of, fancy, mind, imagine, intend, insist on, need, be on the verge of, be on brink of, be on the point of*) aiddir. Onlar cerundun qeyri-müəyyən forması ilə işlənir.

Many farmers are on the brink of going out of business.

¹ <http://engblog.ru/be-going-to>

They are on the brink of signing a new contract with the oil company.

Cerund hərəkəti gələcək zamana aid edərkən əsas fel indiki zamanda işlənir, hərəkətin gələcəyə aid olması məzmunundan məlum olur. Özümdən sonra cerund tələb edən “How about”, “How do you feel about”, “What about”, “What do you fancy” və s. kimi ifadələr gələcək zaman ifadə edir.¹

What do you say to eating out this evening?

How about going to the beach if the weather is fine?

İngilis dilində feilin əmr, arzu, güman şəkli gələcəyə aid hərəkət ifadə edir. Hərəkətin gələcəyə aid olmasını zaman zərfləri və ya kontekst şərtləndirir.

Did he come tomorrow... . (feilin arzu şəkli) I wish we saw her there when we reach. (feilin arzu şəkli) Whenever in future, you should chance to suppose that Mr Rochester thinks well of you, ... (feilin güman şəkli)

Don't spend a lot of time wishing for things. Instead of wishing, you should work hard to achieve your goals. (feilin əmr şəkli)

Azərbaycan dilində indiki və keçmiş zaman icra ediləcək hərəkət labüd hesab edildikdə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsi kimi çıxış edir, çünki hərəkətin gələcəyə aid olmasını zaman zərfləri ifadə edir. Bu Azərbaycan dilçiliyində üslubi hal kimi verilir.²

Narahat olmayın. O özü bir-iki həftəyə gəlir. Bir-birinizə güzəştə gedin. Kim bilir, bir də gördünüz ki, sabah yenə qarşılaşdınız.

Cədvəl üzrə planlaşdırılmış və icrası həmin cədvələ əsasən həyata keçirilən hərəkətlər də indiki zaman forması ilə ifadə olunur. *Məsələn; Dərs saat 9.00 da başlayır. Sərgi ayın 5 də açılır.* Lap yaxın gələcəkdə icra olunacaq hərəkət də indiki zaman ilə ifadə olunur. – *Sağlıqla gəlin, əziz dost!..Mən gedirəm... Sirkədən birdəfəlik gedirəm. Əlvida! (Elçin)*

Azərbaycan dilində feilin əmr, lazım, bacarıq, vacib, arzu şəkilləri gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işlənir. Onlar əsas qrammatik mənadan başqa, məntiqi planda gələcək zaman anlayışı bildirir. Feilin şəkillərinin gələcək zaman ifadə etməsi onların qrammatik və məntiqi mənasından intişar tapır. Məsələn, arzu şəklinin qrammatik əlaməti xüsusi kontekstdə zaman şəkilçilərinin əsas mənasının sinonimi kimi işlənir və onun əlavə mənası gələcək zaman formasının əsas mənasının sinonimi olaraq işlənir. Arzu şəkli işlənən cümlələrdən əvvəlki cümlələrdə gələcək zamanda olan feillər işlənir ki, bu da arzu şəklinin gələcək zaman mənasını

¹ Nuriyeva S.T. Cerund. Bakı : Təhsil, 2011, 272 s.

² Müasir Azərbaycan dili II c., Morfologiya, AEA., Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 1984, s. 334; 339; 351-359.

şərtləndirir. *Bir də ki, rəhmətlik dədən Səmədlə duz-çörək kəsmişik. O haqq-salama görə gərək sənə kömək edəm. (İ.Şıxlı) Ax! Kaş o xəfiyyə haradasa bizim bu dəlisov cavanlara rast gələydi. Lap əla oladı! (E.Elatlı) (Feilin arzu şəkli). Azərbaycan dilində feilin bacarıq şəkli də gələcək zaman mənası ehtiva edir.¹ -Polislər vaxtında çata biləcəkmə, Qanboy müəllim? (Ç.Abdullayev) -Mən də onu düşünürəm. Hətta qorxuram ki, çatsalar da bu gözü qızmış cavanların qabağını ala bilməsinlər. (Ç.Abdullayev) Vacib şəklinin əlavə mənası gələcək zaman formasını əsas mənasının sinonimi kimi işlənir, vaciblik mənası itir, gələcək zaman mənası ön plana keçir. *Bütün variantları götür-qoy etməliyik. (E.Elatlı) Düşünmüşdü ki, gec-tez birinə ərə getməlidir, və istəmişdi ki, ərə gedəcəyi adam elə bəyəndiyi bu oğlan olsun. (E.Elatlı) Feilin əmr şəkli məzmunca gələcəyi ifadə edir.² O, istər əsas, istər əlavə məna ifadə edərkən hərəkətin icrası həmişə gələcəyə doğru yönəlir və bu mənada feilin şərt, arzu, vacb şəkillərinin sinonimi kimi işlənir. *Sən binanın özündə Yurkovu müşahidə altında saxlamalısan. Balaca hərəkət etdimi, fikirləşmədən atəş aç. – Sizi sorğu-sual etsələr, hər şeyi necə var, danışın. Ancaq bura gətirəndə sizi hədələdiyimi də əlavə edin.***

Feili sifətdə olan hərəkət mənası onu bu və ya digər zamanla bağlayır. İ.Həsənov, A.Şərifov feili sifətlərdə zaman məfhumunun olduğunu qeyd etmişlər. H.Mirzəyev isə qeyd edir ki, zaman ifadə edən feili sifətlər əşyanın feili sifətlə bağlı olan əlamət və keyfiyyətini bildirir. -*acaq, -əcək, -ası, -əsi, -malı, -məli* şəkilçili feili sifətlər əşyanı gələcək zamanla bağlı olaraq əlamətləndirir.³ Məsələn; *Sabah yayılacaq bu xəbər hamını heyrətə gətirəcəkdə. Məni gözlə, sənə deyiləsi sözüüm olacaq. Məktəblərə göndərməli olan kitabların siyahısını mənə verməyi unutma! Çox vaxt gələcəyə aid zaman zərflərinin işlənməsi hərəkətin zamanını bir daha vurğulayır. *Sabah onu camaatın gözü qarşısında gülləyin! Göy yerdə qalanlar ondan ibrət dərsi götürsünlər!* Sadə lazım şəklində ifadə edilən işin icrası gələcəyə aid edilir. *Allah haqqı, mənim də saatım xarab olub. ...Aparıb Gülağaya verəsiyəm düzəltsin. Amma qorxuram o ciyəri yanmış arvadından!*(Elçin) Feilin şərt şəkli də şərtə bağlanan hərəkətin gələcəkdə icrasının ehtimal olduğunu bildirir. *Bu dəqiqələrdə səhər siznlə haqqında danışdığımız həmin böyük dəstə evə basqın edəcək. Özünüzü çatdırmasınız, Natiqi öldürəcəklər.*(E.Elatlı)*

¹<https://kayzen.az/blog/turk-dili/5839/felin-bacar%C4%B1q-%C5%9F%C9%99kli.html>

² <http://azgrammar.top/feil-s-kill-ri/>

³ Mirzəyev H.İ. Azərbaycan dilində feil. Bakı: Maarif, 1986, s. 230-232; 269.

Azərbaycan dilində də modal çalarlıq ifadə edən bir sıra sözlər (istəmək, məqsəndə olmaq, niyyətində olmaq, fikrində olmaq, arzulamaq, ümid etmək, bir işi etmək üzrə olmaq və s.) məsdərlə birlikdə hərəkəti gələcək zamana aid edir. Bu feillər hərəkəti məzmunca gələcəyə aid edir. Məsələn; *Səninlə ailə qurmaq istəyirəm. Razısanmı mənimlə ailə qurmağa? Sabah onunla görüşmək niyyətindəyəm. Bu işə son qoymaq istəyirəm. Heç nədən, heç kəsdən qorxuları olmayan bu adamlar Natiqi öldürmək fikrindədir.*

Əslində sabah onunla görüşüb həqiqəti demək fikrindəyəm.

“Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın leksik və qrammatik ifadə vasitələri” adlı müqayisəli-tipoloji tədqiqat işinə dair aparılan araşdırmalar aşağıdakı *nəticələrə* gəlməyə imkan verir:

1. Müqayisə edilən dillər müxtəlif sistemli dillər olub, müxtəlif dil ailələri qruplarına daxil olduqları üçün dilin bütün aspektləri üzrə fərqlənir.

2. Azərbaycan və ingilis dillərində felin zaman kateqoriyasında müşahidə edilən fərqli xüsusiyyətlər onların fərqli morfoloji quruluşu- ingilis dilinin *flektiv*, Azərbaycan dilinin isə *aqlütinativ* quruluşda olmasından irəli gəlir.

3. Hər iki dildə gələcək zamanın ifadə vasitələri iki qrup üzrə təsnif oluna bilər: *qrammatik və leksik-qrammatik*. İngilis dilində gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələri gələcək zamanın qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş, bitmiş-davamedici, indiki qeyri-müəyyən, indiki bitmiş zaman formaları ilə ifadə olunur.

4. “shall” və “will” feilləri yalnız modal deyil, həm də gələcək zaman əmələ gətirən köməkçi feillər kimi işləndiyi üçün omonimlik xüsusiyyətinə malikdir. ‘ll “shall” və “will” feillərinin qısaldılmış formasıdır. “shall” və “will” modal feilkimi ixtisar edilmir. Modal və ya köməkçi feil kimi işlənməsindən asılı olmayaraq gələcək zamana aid hərəkəti ifadə edir. Köməkçi feil kimi işləndikdə qrammatik ifadə vasitəsi, modal feil kimi işləndikdə leksik-qrammatik ifadə vasitəsi olur. Qrammatik ifadə vasitəsi kimi məsdərlə birlikdə sırf gələcək zamana aid hərəkət ifadə edir. Leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi gələcək zamanla bərabər müxtəlif modal çalarlıq ifadə edərək danışanın gələcək zamanda icra olunacaq hərəkətə münasibətini ifadə edir. Will+ məsdər ümumi zaman anlayışı bildirir.

5. Müasir Azərbaycan dilində gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitələrinə qəti və qeyri-qəti gələcək zaman formaları aiddir. Qəti gələcək zaman icrası mütləq olan hələkətləri ifadə etməklə, iş, hal və hərəkətin bir dəfə icra olunacağını bildirmək, ardıcıl, təkrar iş, hal və hərəkət bildirmək kimiməna xüsusiyyətlərinə malikdir. Qeyri-qəti gələcək zaman iş, hal və ya hərəkətin qeyri-müəyyən zamanda icra olunacağını bildirir və bir çox

hallarda hərəkətin gələcəkdə icra olunacağını digər hərəkətin icrası ilə bağlayır, bütün zamanları ehtiva edir. Hərəkətləri daha canlı şəkildə çatdırmaq üçün gələcək zaman indiki zaman yerinə işlənir.

6. Azərbaycan dilində hərəkətin ekspressivliyini ifadə etmək üçün keçmişdə təkrar baş verən hərəkətlər gələcək zaman ilə ifadə olunur.

7. Azərbaycan dilində gələcək zamanda icra olunacaq hərəkətin icrasını labüd və şübhəsiz hesab etdikdə indiki və şühudi keçmiş zaman gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi işlənə bilər.

8. İngilis dilində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrindən biri olan modal feillər yalnız məsdərin qeyri-müəyyən forması ilə birlikdə işlənəndə hərəkəti gələcək zamana aid edir. Hərəkəti indiki və ya gələcək zamana aid olmasını zaman zərfləri şərtləndirir.

9. “quasi modal” adlandırılan “to be going to” gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi olub əvvəlcədən planlaşdırılmış hərəkəti, eləcə də məqsəd, niyyət, qərar ifadə edir. Onun hansı mənada işlənməsi kontekst daxilində reallaşır, indiki və gələcək zaman arasında əlaqə ifadə edir.

10. “to be about to” bir işi görmək üzrə olmaq mənasında hərəkəti lap yaxın gələcəyə aid edir. İki zamanda indiki və keçmiş zamanda işlənə bilər. İndiki zamanda işlənməyən gələcək zamana aid hərəkət ifadə edir. İfadənin özünün leksik mənası olduğu üçün o, leksik, zaman zərfinə və məzmununa görə gələcək zaman ifadə etdiyi üçün qrammatik, və beləliklə leksik-qrammatik ifadə vasitəsi adlanır.

11. “to be” komponentli feillərin (to be sure to, to be expected to, to be certain to, to be likely to, to be bound to, to be due to və s.) məsdərlə əmələ gətirdiyi birləşmələr gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitəsi kimi işlənir. Formaca indiki zamanda işlənilib mənaca gələcəyə aid olur. Gələcəkdə icra ediləcək hərəkətləri gələcək zaman göstəriciləri şərtləndirir. Bu ifadə vasitələrinin əsas qrammatik mənası icra olunacaq hərəkətə güman, məqsəd, əminlik, dəqiqlik, vacibliylik, gözləmə mənası verməkdir.

12. Cərdən özündən əvvəl gələn feillə birgə hərəkəti gələcək zamana aid edərkən əsas feil əksər hallarda gələcək zamanda deyil, indiki zamanda işlənir, hərəkətin gələcəyə aid olması isə məzmunundan məlum olur. Yalnız feilin məzmunundan və zaman zərfindən hərəkəti gələcəyə aid olması məlum olur, yəni sözün leksik mənası əsas rol oynayır.

13. Azərbaycan dilində indiki və keçmiş zaman icra ediləcək hərəkət labüd hesab edildikdə gələcək zamanın qrammatik ifadə vasitəsi kimi çıxış edir, hərəkətin gələcəyə aid olmasını zaman zərfləri ifadə edir.

14. Hər iki dildə feilin əmr şəkli hərəkəti məzmunca gələcəyə aid edir və bu ancaq cümlə səviyyəsində - sadə cümlələrdə, zaman, şərt budaq

cümlələrində reallaşır. Azərbaycan dilində isə feilin əmr şəkli bu mənada feilin vacib, şərt, arzu şəkilləri ilə variativlik təşkil edir.

15. Zaman ifadə edən feili sifətlər əşyanın feili sifətlə bağlı olan əlamət və keyfiyyətini bildirir. *-acaq, -əcək, -ası, -əsi, -malı, -məli* şəkilçili feili sifətlər əşyanı gələcək zamanla bağlı olaraq əlamətləndirir.

16. Hər iki dildə feilin gələcək zaman formalarına ekspressivliyə və emosionallığa xidmət edən transpozisiya xasdır. İndiki zaman, keçmiş zaman gələcək zaman əvəzinə işlənə bilər.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin çap olunmuş aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Different Views on the Ways of expressing Futurity in English / “Xarici dil tədrisinin nəzəri və praktik məsələləri” konfransı, Xəzər Universitəsi, Bakı, 20 may, 1995-ci il. s. 35.
2. İngilis dilində gəti gələcək zaman formasının ifadə yolları. / “Müasir mərhələdə humanitar elmlərin tədqiqi problemləri” Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu, Fevral, Bakı, 1997, s. 36.
3. İngilis dilində gələcək zamanın ifadə vasitələrinin sinonimliyi / Gənc alimlərin və aspirantların respublika kofransının tezisləri, Bakı, 1997, s. 94.
4. İngilis dilində gələcək zamanın ifadə vasitələrinin sinonimliyi // Gənc alimlərin və aspirantların respublika kofransı məcmuəsi, Bakı, 1997, s. 131-133.
5. İngilis dilində gələcək zaman formaları ilə işlənən sözlərlər // Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu, Məqalələr toplusu (Humanitar elm sahələri üzrə), Bakı, 1997, s.68-71.
6. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın ifadə vasitələrinin bəzi xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu, Məqalələr toplusu (Humanitar elm sahələri) II, Bakı, 1998, s.63-65.
7. İngilis dilində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri və onların Azərbaycan dilində qarşılığı / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransının materialları (11-12 fevral 1998), Bakı, 1998, s. 40.
8. Azərbaycan və ingilis dillərində feilin əmr şəklinin gələcək zamanı ifadə etməsi / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Aspirantların və gənc tədqiqatçıların respublika elmi konfransının materialları (23-24 fevral 1999), Bakı, 1999, s. 45.

9. İngilis dilində gələcək zamanın indiki zaman forması ilə ifadəsi /Aspirantların və gənc tədqiqatçıların VI respublika elmi konfransının materialları II, Bakı, 2000, s. 242.
10. Müasir ingilis dilində felin zaman formalarının bir-birini əvəz etmə halları //Azərbaycan Respublikası Təhsil Cəmiyyəti, Sosial Bilgilər, “Bilgi dərgisi” 2, Bakı, 2000, s. 24-29.
11. İngilis dilində “ The Present Simple” gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı. // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dövlət dillər İnstitutu, Məqalələr toplusu (Humanitar elm sahələri) VI, Bakı, 2000, s.126-129.
12. “To be going to” birləşməsi müasir ingilis dilində gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı. // ADU, Elmi xəbərlər, 2003, 1-2, s. 210-214.
13. Müasir İngilis dilində “ The Present Continuous” gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı. // Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2004, №4, s. 47-55.
14. Müasir İngilis dilində “ to be about to” hissəcikli məsdər gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı // AMEA, Elmi Axtarışlar, XIV toplusu. Bakı:Səda, 2005, s. 124-129.
15. “Be” komponentli müxtəlif fellərin məsdərlə əmələ gətirdiyi birləşmələr gələcək zamanın ifadə vasitəsi kimi // “Dilçilik məsələləri”, 2 (3), Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2005, s.191-196.
16. “Will” felinin məna xüsusiyyətlərinə dair // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqələr 1, Bakı, 2006, s. 246-252.
17. Müasir ingilis dilində “would” felinin məna xüsusiyyətləri və onun Azərbaycan dilində qarşılığı // BDU, Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. 1(55), Bakı, 2007, s. 28-30.
18. Cerundun hərəkəti gələcək zamana aid etməsi halları / Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, ADU Mədəniyyətlərərası dialoq: Lingvistik, pedaqoji, ədəbi aspektlər. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, 25-27 noyabr, 2010, s. 216-218.
19. Müasir ingilis dilində feilin gələcək zamanının tədrisi zamanı yaranan problemlər və onların həlli yolları / ADU Xarici Dillərin Tədrisinin aktual problemləri IV Respublika Elmi konfransının materialları, May 18-19, 2011, s.90.

20. Masir İngilis dilində will əsas, köməkçi, modal feil kimi, onun Azərbaycan dilinə tərcüməsi yolları // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI respublika Elmi konfransının Materialları Bakı. Dekabr, 2012, s. 210-214.
21. The Grammatical Ways of Expressing the Future in English and their Corresponding Forms in Azerbaijani // International Journal of English Linguistics, Canadian Center of Science and Education, Vol.6, No 3, 2016, pp. 156-170.
22. “Müasir İngilis dilində gələcək zamanın leksik-qrammatik ifadə vasitələri”/ IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE OF YOUNG RESEARCHES, 2ndBook, Qafqaz University, 29-30 April 2016, Bakı: Azerbaijan, pp.1271-1272.
23. “Müasir İngilis dilində “shall” feilinin işlənmə xüsusiyyətləri // (köməkçi və modal feil kimi), Beynəlxalq konfrans, Azərbaycan Dillər Universiteti, Oktyabr , 2016, s. 341-344.
24. The Lexico-grammatical Ways of Expressing the Future in English and their Corresponding Forms in Azerbaijani. // International Journal of Current Research. Vol. 9, Issue, 05, 2017, pp.52207-52217
25. “The Present Perfect” zaman formasının gələcək zamanın ifadə forması kimi işlənməsi haqqında / Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. III Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: ADU, 2018, s.42-43.

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ БУДУЩЕГО В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ

Резюме

Английский и азербайджанский языки различаются способами выражения будущего времени. Азербайджанцы, говорящие на английском языке, часто сталкиваются с трудностями при использовании средств выражения будущего времени. Чтобы устранить эти трудности, представляется необходимым провести поэтапный анализ будущего времени на основе принципов сравнительной типологии, особенно количественной, которая позволяет нам исследовать будущее время в двух этих языках. Целью исследования являются анализ взглядов различных ученых о будущем времени и показать лексико-грамматические способы его выражения на примере английского и азербайджанского языков.

Работа состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы, включающего более 200 наименований.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются объект и предмет, цель работы, теоретическая и практическая значимость работы и методы исследования, представляется информация об апробации и структуре работы.

Первая глава - «Концепция времени и проблема будущего времени в английском и азербайджанском языках» посвящена изучению мнений лингвистов по вопросам времени. В ней представлены критические мнения по этому вопросу, а также собственный анализ автора.

Во второй главе - «Грамматические способы выражения будущего времени на английском и азербайджанском языках» дана классификация грамматических средств выражения будущего времени в сравниваемых языках. В третьей главе - «Лексико-грамматические способы выражения будущего в английском и азербайджанском языках» анализируются лексико-грамматические способы выражения будущего времени, особенно модальные глаголы, а также «глаголы со значением будущности + (to) инфинитив», группа глаголов, требующих герундий.

В заключении обобщены основные результаты диссертации.

THE LEXICO-GRAMMATICAL WAYS OF EXPRESSING THE
FUTURE IN CONTEMPORARY ENGLISH AND AZERBAIJANI

Summary

Being non-cognate languages, the English and Azerbaijani languages differ in the ways of expressing futurity. As non-native speakers, Azerbaijanis have difficulties in using proper means of futurity. For to eliminate those difficulties it turns out to be necessary to give step by step analysis of the futurity basing on the principles of comparative typology, especially quantitative typology, which lets us investigate future tense in the two compared languages. The purpose of the investigation is to focus on the analysis of different scholars' viewpoints about the future and to show the grammatical and lexico-grammatical ways of expressing future in English and Azerbaijani.

The research work consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature including more than 200 items.

The "Introduction" comprises the actuality of the theme, reveals the object and the subject of the topic, determines the aims of the work, formulates principal theoretical points, and defines its theoretical and practical significance. Research methods, approbation of the work and its structure are provided in the introduction as well.

The first chapter "The concept of tense, and the future tense problem in English and Azerbaijani" deals with the study of the opinions of various linguists on the issues of tense, and presents the researcher's own critical opinion on the issue as well as the author's own analysis.

The second chapter "The Grammatical Ways of Expressing the Future in English and Azerbaijani" gives the classification of the grammatical ways of futurity in compared languages after being analyzed.

The third chapter "The lexico-grammatical ways of expressing the future in English and Azerbaijani" analyzes the lexico-grammatical ways of expressing future such as modal verbs, some idioms with "to be" having modal shades of meaning, some set expressions, the Past Subjunctive Mood, verbs with future meaning + (to) infinitive, a group of verbs requiring the gerund.

The main results of the dissertation are summarized in the conclusion.

Çapa imzalanıb: 07.11.2018.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

СААДАТ ТАПДЫГ ГЫЗЫ НУРИЕВА

ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ ПУТИ ВЫРАЖЕНИЯ
БУДУЩЕГО В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

5714.01- Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам

Баку-2018